

Татјана КАТИЋ*

Историјски институт

Београд

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1339-7305>

ТОПИОНИЦЕ – ЈЕЗГРА НОВИХ НАСЕЉА У РУДАРСКИМ ОБЛАСТИМА ВУЧИТРСКОГ САНЦАКА (15–16. ВЕК)**

Апстракт: Рад се бави топионицама и њиховом улогом у насељавању подручја средњовековног рудника Ново Брдо у санцаку Вучитрн. Циљ му је да утврди број топионичарских села и сагледа њихову динамику, нарочито у контексту успона и пада рударске производње. На основу анализе тапу тахрир дефтера наведене области из 15. и 16. века биће показано да је број таквих села био много већи него што се да закључити на основу резултата досадашњих истраживања. Топионичарска насеља су била груписана у веома мале нахије, које су формиране у складу с металуршком производњом, а не према географским одликама датог простора, као што је било уобичајено. Њихови становници су често били различитог етничког порекла и верског опредељења.

Кључне речи: Османски тапу тахрир дефтери, средњовековно и раноновековно балканско рударство, Ново Брдо, топионичарска села, османска нахија.

Abstract: The paper focuses on smelteries as a factor influencing settlement in a region of the medieval mine of Novo Brdo in the *sancak* of Vučitrn (*Vilçitrn*). It aims to determine the number of smelters' villages and to analyse their dynamics, especially in the context of the rise and fall of mining production. Based on an analysis of the 15th and 16th-century *tapu tahrir defters* of the abovementioned area, it will be shown that the number of smelters' villages was much larger than would appear from an examination of previous studies. They were assembled in very small *nahiyes* created in accordance with the metallurgical production, not the geographical features of the territory concerned, as was usual. Their inhabitants were more often than not of diverse ethnic origins and religious affiliations.

Keywords: Ottoman *tapu tahrir defters*, medieval and early modern Balkan mining, Novo Brdo, smelters' villages, Ottoman *nahiye*.

* tatjana.katic@iib.ac.rs

** Овај чланак је резултат рада на пројекту „У потрази за златом и сребром: Раноновековни предузетници у рударским насељима османског Балкана (15–16. век)“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Савет за научна и технолошка истраживања Турске (01. 07. 2021 – 30. 06. 2024).

Историја средњовековног и раноновековног балканског рударства већ дуго привлачи научну пажњу.¹ Резултат је богата литература о појединим рудокопима и њиховом утицају на природно окружење, друштвени пејзаж и моделе насељавања.² Улога рудника, посебно оних највећих, у формирању и развоју градских насеља, нарочито је добро обрађена. Међутим, утицај малих и изолованих металуршких објеката у дивљим планинским пределима на формирање сеоских насеља потпуно је запостављен. У појединим средњовековним изворима, пре свега у манастирским повељама српских владара, спомињу се села с топионицама – колима; реч коло се чак и налази у имену неких села. Књига дуговања дубровачког трговца Михаила Лукаревића, који је тридесетих година 15. века пословао у рударским областима Новог Брда, Приштине и Јањева, садржи нешто више имена села и заселака која се састоје од речи *коло* и имена њихових власника: Никшино Коло, Хајново Коло, Рајково Коло итд. То наводи на закључак да је изградња топионице претходила формирању истоименог насеља. Османски катастарски пописи 15. и 16. века наведених рударских области које су припадале Вучитрнском санџаку нуде богат материјал за проучавање ове теме. У њима је регистрован приличан број села која у свом имену садрже реч *коло*, а такође су пописани њихови становници и пореске дажбине. На основу тих података у прилици смо да утврдимо да је највећи број топионичарских насеља настао још у предтурском периоду, а да их је свега неколико засновано

¹ Види на пример библиографију у: Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић-Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002.

² Осим радова наведених у: С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић и Р. Ћук, *Старо српско рударство*, за оне објављене после 2002. године види: Војислав С. Јовановић и Сима Ћирковић, уред., *Ново Брдо*, Београд 2004; Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007; Срђан Катић, „Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку”, *Историјски часопис* 55 (2007) 133–155; исти, „Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век)”, *Наша прошлост* 16 (2015) 9–24; исти, „Rudarska naselja u Smederevskom sandžaku, primer funkcionisanja etnički i verski mešovitih sredina na Balkanu”, u: Nimetullah Hafiz hazırl., *IV Uluslararası Güney. Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri (03-07 Aralık 2007, Zagreb)*, Prizren 2011, 461–468; Срђан Катић и Татјана Катић, „Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковица у 16. веку”, *Историјски часопис* 59 (2010) 197–224; Nerantzis Nerantzis, „Pillars of Power: Silver and Steel of the Ottoman Empire”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 9/2 (2009) 71–85; Elias Kolovos, „Mines and the Environment in Halkidiki: A Story from the Ottoman Past”, *Balkan Studies* 50 (2015) 71–94; Dragana Amedoski & Vladeta Petrović, „Mining in Dubočica in the 16th Century”, *TEME* 42/4 (2018) 1125–1140; Eyüp Kul, *Alacahisar, Köstendil, Üsküp ve Vulçitrın Sancaklarında Madencilik (Üsküp Nezareti, Lon Kuyucuları ve Lonik Bedeli)*, Istanbul 2019; Mirko Vranić, „Uticaj srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana”, *Етноантрополошки проблеми* 16/3 (2021) 723–738; Božidar V. Zarković, „Mining Marketplaces: Exponents of Urban Development”, *Collection of Papers of the Faculty of Philosophy* 51/3 (2021) 71–91.

касније. Поједине од њих основали су османски крајишки заповедници који су се, судећи према дубровачким архивским документима, укључили у рударске послове крајем 14. или почетком 15. века.

Топионичарска кола су подизана обично даље од места где се копала руда, у подручјима богатим дрветом које се, у том облику или као ћумур, користило за ложење топионичарских пећи.³ Зграде у којима су се пећи налазиле грађене су у близини речних токова, будући да је снага воде била неопходна за покретање великог дрвеног точка (срп. *коло*; тур. *çarh*), који је био постављен на зиду топионице. Точак је служио за окретање вретена, које је покретало мехове за убацивање ваздуха у топионичарске пећи и по њему је цео топионичарски објекат добио назив коло, односно чарх. У сваком колу, тј. топионици, налазиле су се пећи у којима се топила руда и издвајали се метали, обично шест, ретко више, а чешће мање од тог броја.⁴ Из средњег и раног новог века у Србији није сачувано ниједно коло, нити топионичарска пећ, па не можемо са сигурношћу говорити о њиховом изгледу и величини. Међутим, како је у то време на Балкану примењивана технологија топљења руде коју су донели саски рудари и поједини власници топионица сигурно су били Саси./саси⁵ извесно је да су топионичарски објекти одговарали онима у немачким земљама 15. и 16. века, детаљно описаним код Георгија Агриколе.⁶

Топионичарски поступак добијања племенитих метала из руде укључивао је, како специјализоване раднике, тако и просту радну снагу: оне који су прво пекли руду изван топионице – роштаре, затим оне који су испечену руду топили у пећима – топионичаре, проценитеље садржаја сребра у узорцима испечене руде, раднике на рафинацији сребра (чистиљи), градитеље пећи, раднике на меховима, писаре и надзорнике, који су због природе технолошког поступка и обима посла морали да живе у близини топионице. Такође су у топионици радили људи из шире околине. Неки су били задужени да брину о безбедности објекта, посебно

³ Пјер Белон који је средином 16. века боравио у великом руднику сребра на Халкидикију, Сидрекапси, пише да се ћумур користио за топљење галенита, односно олово-сулфида, а да се дрво користило за сепарацију сребра из оловне руде. Е. Kolovos, „Mines and the Environment in Halkidiki”, 78.

⁴ Georgius Agricola, *De Re Metalica*, translated from the first Latin edition of 1556 by Herbert Clark Hoover & Lou Henry Hoover, New York 1950, 355.

⁵ О значењу појма Сас/сас детаљније Александра Фостиков, „Утицај Саса на развој занатства у средњовековној Србији”, у: *Између Подунавља и Средоземља: тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана*, Ниш–Пожаревац 2021, 153–171.

⁶ G. Agricola, *De Re Metalica*, 355–366. Такође види: Владислав Скарин, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 83–84.

у време производње и превоза сребра, док су други имали обавезу да секу дрва, праве ђумур и допремају их у топионицу. Ови последњи су били врло бројни, јер је за рад топионичарских пећи била неопходна велика количина горива. Стога су читаве групе околних села биле ангажоване на овом послу, а њихови становници, често у специјалном статусу ђумурџија, уживали су због тога одређене пореске олакшице.⁷

О броју топионица у рударским областима српске средњовековне државе, изван великих рударских центара, може се само нагађати. У ретким сачуваним изворима спомињу се кола која су током 14. века приложили својим задужбинама владари Милутин, Стефан Дечански и Душан: у Глухој Васи (Глухавица код Новог Пазара), у области Алтина и негде у околини Призрена. У 15. веку спомињу се кола у селима Трнава и Патеи у Труповштици, која су била дар Ђурђа Бранковића манастиру Св. Павла на Атосу, као и у селу Каменици на Руднику, дар челника Радича манастирима Кастамониту и Св. Ђорђа у Враћевштици.⁸ Село Каменица у подножју Рудника и данас постоји. За споменути Трнаву се претпоставља да је идентична данашњој Трнави крај Лаба, јужно од Подујева, а да Патеи одговара данашњем селу Пантино код Вучитрна.⁹ Ниједна од ове две претпоставке није исправна, јер се ради о различитим селима која су упоредо постојала у исто време.¹⁰ Област Труповштице није идентификована.

У Књизи дуговања дубровачког трговца Михаила Лукаревића, састављеној тридесетих година 15. века, у широј околини Новог Брда

⁷ Држава је такође обичном становништву забрањивала сечу дрвета у близини рудника и топионица, на пример у планинама око Сидрекапсе, осим ако није у функцији рудника и металуршких постројења. E. Kolovos, „Mines and the Environment in Halkidiki”, 83. Према William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia: with some account of their antiquities and geology* 1–2, London 1842, који је прошао турском црноморском регијом, било је потребно 260 тона дрвета и 65 тона ђумура да би се истопило 1,8 тона олова (0,01–2% сребра) и добило 15 кг сребра и 2,2 кг злата. Kutlu Aslihan Yener, *The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia*, Leiden–Boston–Köln 2000, 78.

⁸ Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 530, 549.

⁹ Cyril Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos 1230–1734*, Sofia 2018, 171.

¹⁰ Трнава јужно од Подујева налази се на подручју где није било рудника, па самим тим ни топионица. Осим тога припадала је нахији Лаб док је друга Трнава с колом, која је дарована манастиру Св. Павла, припадала Труповштици. (Види обе Тржаве: *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, II, Ankara 2004, 325, 361.) Село Пантино, у пописима 15. и 16. века Горња и Доња Пантина, припадало је нахији Вучитрн, док је село Патеи у исто време припадало нахији Труповштици. Види Горњу и Доњу Пантину и Патеи, на пример, у попису Вучитрнског санџака из 1571. године Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşivi, Ankara, *Tapu Tahrir defterleri* (hereafter TKGM, *TTd*) nu. 124, 42a, 221a–b.

спомиње се више села која у називу имају реч коло.¹¹ То су: Никшино Коло,¹² Рајково Коло,¹³ Хајново Коло,¹⁴ Миловце Коло, Станче Коло, Липојевци Коло, Калуђерско Коло, Ђушино Коло, Сирче Коло и Коло Сесаровић. Осим прва три, за остала насеља није утврђено где су се налазила.

Османски пописи новобрдске области, нарочито они из 15. века, омогућавају да се ближе одреди положај појединих топионичарских села, као и да се утврди како су рударско-топионичарске регије организоване у предтурском периоду. Наиме, Османлије су по освајању пописивале заузете територије и имена насеља и њихову припадност одређеној мањој области бележили су онако како им је то саопштило локално становништво. Они нису, барем не у првим деценијама своје власти, а ретко и касније, мењали затечене територијално-управне целине – жупе, односно нахије, које су имале своју логику настанка: најчешће су то биле географске одлике простора или су, што је био ређи случај, представљале надтериторијалне групе људи посебног статуса – влахе на пример, или, као у овом случају, рудна лежишта и природне ресурсе неопходне за рударско-металуршку производњу. Стога, територијална подела великог султановог домена у Вучитрнском санџаку – рудне регије Новог Брда, представља заправо предтурску организацију области, баш као што и турски закони за поједине руднике представљају само више или мање верне преводе средњовековних законодавних правила која су до тада била на снази.

Најстарији сачувани попис наведене рудне регије чији је управни центар (*nefs*) био град Ново Брдо, из 1498. године, бележи на овом не тако великом простору неочекивано велики број нахија, чак осамнаест.¹⁵ Оне су, за разлику од стандардних нахија, које су имале по више десетина, па и

¹¹ Михаило Динић, *Из Дубровачког архива*, књ. 1, Београд 1957, 39, 54, 72, 74, 76, 79–81, 85, 87–89.

¹² Данас топографски назив Нишино коло у атару села Маревца, северно од Новог Брда. Атанасије Урошевић, *Новобрдска Крива Река: антропогеографска испитивања*, Београд 1950, 77.

¹³ Рајко-коло, топографски назив у атару Маревца. А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, 77.

¹⁴ Данас Ајновце, општина Косовска Каменица. Михаило Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II део, Београд 1962, 28.

¹⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, İstanbul [=BOA], *Tapu Tahrir Defteri* [=TT] nu. 28. Територија рударске области Новог Брда покривала је Ново Брдо и Јањево с њиховом широм околином, подручје североисточно од Приштине, планину Гољак и њене северне падине, до Медвеђе отприлике. На истоку је обухватала поречје Кременатске реке а на југу северне падине Скопске Црне Горе.

стотина села и заселака, бројале од свега пет до 26 села.¹⁶ Ако пажљивије анализирамо једну од нахија, за коју располажемо с више изворне грађе, разумећемо принцип према коме су, у средњем веку, формиране ове рударске микрообласти. У свакој од њих постојао је неки већи или мањи рудник, неколико топионица и одговарајући број села неопходних за њихово функционисање; свака је представљала заокружену радну, не нужно и територијалну, целину у којој су обавезе и права становништва били у функцији рударске и/или топионичарске производње. Управни органи ових рударских округа имали су одређену аутономију у односу на представнике власти у суседству, који су били надлежни за остало, нерударско становништво. У османском периоду више насеља која су чинила један рударско-топионичарски округ имала су статус „радничког домена”, тур. *işçi hâs*.¹⁷

Нахија Островица је, на пример, у целости била домен, тј. хас, тамошњег рудника сребра Јарковац. На основу дефтера из 1498. године¹⁸ и закона за рудник Јарковац из отприлике истог времена,¹⁹ знамо да ју је чинило укупно 21 насеље: Рупљани, Војнуговци, Хријековци, Ретко Церје, Озриковци, Петриља Арбанашка, Опороштица, Калуђерци, Островица, Дујић, Тулари, Бошкова Петриља, Гонце, Липојевци, Губавац, Станче,

¹⁶ Нахије Мучибаба и Криљева су имале по пет села, Јасеновик и Објаст по шест, Глама осам, Дебрчан и Сутеска по девет, Лесковица и Морава по петнаест (треба напоменути да је у Вучитрнском санцаку, изван рударске области, постојала и класична нахија Морава која је бројала близу 200 села), Богарина/Бугарина, Крива Река, Труповштица и Бања по шеснаест, Сирче осамнаест, Старо Село деветнаест, Островица 21, Каратонлу 23 и Кременат 26 села.

¹⁷ Детаљније о радничком хасу у: С. Катић, „Рударство Чемерна и Троглава”, 12–14.

¹⁸ ВОА, *TT* 28, 156–175.

¹⁹ Nicoară Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris II, Règlements miniers 1390–1512*, Paris 1964, 268–270, 326–328. Превод Белдичановог француског издања закона за рудник Јарковац на српски језик види у: Skender Rizaј, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968, 215–216. Рудник Јарковац је иначе добро пословао у другој половини 15. века. Зна се да је у априлу 1494. године издат у трогодишњи закуп за 1.200.000 акчи (N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 244–245, 356–357). У извору је, с обзиром на то да се ради о не баш прецизном препису, рудник уписан једном као Марковце а други пут као Нарковце, док је јемац закупа из села Јарковце. Да је реч о руднику Јарковац претпоставио је још Белдичану. Супротно мишљење о томе има S. Rizaј, *Rudarstvo Kosova*, 164–165, али се на њега не треба освртати јер исти сматра плакаонице рудника Јарковац у селу Узеркофче (погрешно читање Белдичану), а заправо островичком селу Озриковце, за посебан рудник; затим изводи потпуно неутемељену етимологију назива Јарковце и непостојеће Узеркофче и на крају их погрешно убицира у подручје Качаника.

Велика Петриља, Богуновце, Јарковце, Медојевце и Рака/Река.²⁰ Сва су се налазила северно од Новог Брда, између планине Гољак и ушћа Лепештице и Туларске реке у Јабланицу.²¹ Захваљујући Лукаревићу знамо да су топионице постојале у селима Липојевци, Станче, могуће и у Калуђерици,²² као и у једној од Петриља (*Petrila de Mezo cholo*).²³ Извесно је, међутим, да су топионице постојале и у друге две Петриље, јер управо назив Петриље Средњег Кола указује на то да је Петриља Горња заправо Петриља Горњег Кола, а трећа Петриља, Петриља Доњег Кола.²⁴ Остала села која нису имала неко од рударско-металуршких постројења била су задужена за производњу ђумура за топионице, одржавање безбедности и давање најамне радне снаге.²⁵ Количине ђумура које су становници производили биле су толико велике да је држава опорезовала приход који су остваривали његовом продајом власницима кола. Укупно је у тринаест островичких села убирана тзв. такса на ђумур (*resm-i engišt*).²⁶

И као што је, због отварања новог рудника и изградње топионица, долазио велики број људи са стране, који су утицали на стварање нових насеља и формирање рударских домена, тако је и престанак рударске производње за последицу имао иселјавање људи и нестанак појединих

²⁰ У закону за рудник Јарковац села су наведена другим редоследом и с доста грешака у препису: Дујић, Губавац, Медојевце, Дерберовце уместо Озриковце, Островица, Тулари, Калујере уместо Калуђери, Станче, Богуновце, Релка уместо Рака, Бунци уместо Гонце, Опроштица, Јарковце, Петриља Велика, Петриља Арбанашка, Петриља Душева уместо Бошкова, Војновце уместо Војнуговце, Сресовце уместо Хријековце/Крековце, Ветко Церје уместо Ретко Церје, Дупљани уместо Рупљани и Пипојевце уместо Липојевце. N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 328. Ни Белдичану ни Ризај нису покушали да дешифрирају називе села која су припадала хасу рудника Јарковац.

²¹ Детаљније о границама нахије Островице види: Tatjana Katić, „On the origin of Konstantin Mihailović, author of the *Turkish Chronicle*”, *Косовско-метохијски зборник 9* (2022) 81–95 (карта у прилогу рада).

²² Једна Калуђерица је постојала и у рударској нахији Кременат, па се можда на њу односи Лукаревићево *Chalugeri cholo*. М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 87.

²³ Лукаревић помиње четрнаест островичких насеља: *Ruplani, Voinegouzi, Chrechouzi/Hrechouzi, Osruchouzi/Hosruchouzi, Chalugerize, Ostruviza/Ostruuza, Tulari, Gonze/Gonzi/Gonzj, Lipoeuzi / Lipoieuzi cholo, Stanche / Stanche cholo, Medoieuzj/Medoieuzi*, док се три Петриље наводе као *Petrila Sopra / Petrila Gorna, Petrila* [Доња] и *Petrila de Mezo* односно *Petrila de Mezo cholo*. 41, 44, 45, 49, 53, 54, 67, 77, 81, 82, 83, 86–88.

²⁴ Друго име једне од Петриља у турском попису, Бошкова Петриља, могуће да се односи баш на власника постројења, тј. на Бошково коло.

²⁵ Детаљније о улози локалног становништва у чувању рудника и топионица види у: Срђан Катић, „Стварање мартолоских одреда у копаоничким рудницима Плана, Заплана и Беласица”, *Крушевачки зборник 13* (2009) 73–77 и исти, „Рударство Чемерна и Троглава”, 16–17.

²⁶ ВОА, ТТ 28, 159, 161–165, 168, 169, 171–173, 175.

села; нарочито оних у којима је скоро целокупно становништво имало везе с пословањем рудника и топионица. У нахији Островици тешко је утврдити положај некадашњих села, јер њихових остатака на терену више нема, а многа од њих нису оставила траг чак ни у локалној топонимији. Горња, Доња и Средња Петриља, односно Велика, Бошкова и Арбанашка Петриља налазиле су се на месту данашњег села Петриље, југозападно од Медвеђе, на Туларској реци, чија је вода својевремено покретала топионичарска кола. Топионичарска села Липојевци и Станче нису сачувана ни именом. Сигурно је да су се налазила на некој реци, Лепештици, Реткоцерској, Чокотинској, Мркоњској или Медевачкој, али на којој, на то би одговор могли да дају само нови извори и/или археолошка истраживања.²⁷ Није познат ни тачан положај рудника Јарковац, као ни већине других островичких села која су ишчезла, нека већ у 16. веку, а нека крајем 17. века. Нема рударског села Јарковац, јер је оно за све време рада рудника било врло мало због изричите забране да у њему подиже куће било ко осим власника рударских цехова. У Јарковцу је постојала још и *калхана* за купелацију сребра и омањи трг, пазар на коме су се продавали прехрамбени и занатски производи.²⁸ Све је то нестало до шездесетих година 16. века, до времена када је започет попис Вучитрнског санџака 1566. године (пописна књига је завршена 1570/1571. године).²⁹ Село Рупљани, чије име директно сугерише рударење (*рупа*, рударско окно), такође је делило судбину рудника; крајем 15. века и двадесетих година 16. века имало је око педесет пореских обвезника, четрдесетих година је спало на око тридесет, да би у попису из 1570/1571. године било заведено као потпуно напуштено и с једва видљивим траговима некадашњих кућа.³⁰ Исте, 1570/1571. године, евидентирано је да је, попут Рупљана и Јарковца, у међувремену нестала и Бошкова Петриља. Још једна Петриља, Арбанашка, остала је без становника раних педесетих

²⁷ Досадашња, врло ограничена теренска истраживања утврдила су постојање наслага згуре у подножју брда Градина, на месту Луке, између села Медевце и Губавце, која указују на некадашњу металуршку активност. Славенка Ерцеговић-Павловић и Десанка Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд–Лесковац 1988, 92.

²⁸ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 269, 327.

²⁹ У Јарковцу је 1498. године, у време када је рудник добро радио, регистровано свега четрнаест пореских обвезника (ВОА, *ТТ* 28, 173) а 1526. године тринаест (ВОА, *ТТ* 133, 102). У наредне две деценије рудник је очито обуставио производњу будући да су 1544. године у истоименом селу уписане само две хришћанске и једна муслиманска кућа (ВОА, *ТТ* 234, 100). У попису из 1570/1571. године села више нема, тачније унета је белешка да је одавно запустело. ТКГМ, *ТТд* 124, 41b.

³⁰ ВОА, *ТТ* 28, 157; ВОА, *ТТ* 133, 96; ВОА, *ТТ* 234, 95–96; ТКГМ, *ТТд* 124, 41b.

година 16. века, у време отварања рудника Кучајна у источној Србији.³¹ Скоро сви топионичари из Арбанашке Петриље су се преселили у Кучајну, а само су две куће остале и њихови укућани су прешли да живе у Великој Петриљи.³² Ни село Озриковце, у коме су се налазиле плакаонице за прање жарковачке руде, није опстало као насеље након што је замрла рударска производња. На терену није сачувано ни главно село нахије – Островица – које је запустело нешто касније, по свему судећи тек крајем 17. века, у време Великог бечког рата (1683–1699).³³

Главна одлика топионичарских насеља била је њихова изразита нестабилност, због чега је већину њих скоро немогуће прецизно лоцирати на терену. На пример, Лукаревићево Ђушино Коло (*Guxino cholo*)³⁴ нестало је још пре турског пописа из 1498. године, тако да не знамо ни у којој нахији се налазило. Село Мартинце Коло у нахији Крива Река 1498. године имало је уписаних само пет пореских обвезника³⁵ и касније га више нема у пописима. Село Црквено Коло у нахији Бања, која се простирала јужно од Медвеђе и обухватала шеснаест села, имало је девет пореских обвезника крајем 15. века а ишчезло је шездесетих година 16. века.³⁶ Отприлике у исто време нестало је и село Ђурђево Коло³⁷ у нахији Бугарини или Богарини,³⁸ док је друго топионичарско село исте нахије Ивова/Иванкова/Иванова Кола потрајало још неко време.³⁹ Средином 16. века

³¹ О отварању Кучајне детаљно у: Срђан Катић, „Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпек у другој половини XVI века”, *Годишњак за друштвену историју* VIII/1–2 (2001) 7–17.

³² ТКГМ, *ТТд* 124, 38b.

³³ О положају насеља и тврђаве Островице детаљније у: Т. Катић, „On the origin of Konstantin Mihailović”, 90–91.

³⁴ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 72.

³⁵ ВОА, *ТТ* 28, 74.

³⁶ Године 1489. имало је девет пореских обвезника (ВОА, *ТТ* 28, 128), 1526. године шест (ВОА, *ТТ* 133, 86) а 1544. четири (ВОА, *ТТ* 234, 88). У дефтеру из 1570/1571. године уписано је као празно и у рушевинама (ТКГМ, *ТТд* 124, 22a). Данас постоји Црквена река код села Сvirце и у суседству Црквени поток код села Равна Бања, који се уливају у Бањску реку јужно од Сијарине.

³⁷ Крајем 15. века у селу је уписано осам лица (ВОА, *ТТ* 28, 23) а у првој половини 16. века свега три (ВОА, *ТТ* 133, 38; ВОА, *ТТ* 234, 53). Године 1570/1571. године село је било празно и у рушевинама (ТКГМ, *ТТд* 124, 52a).

³⁸ Нахија се налазила северозападно од Новог Брда; обухватала је шеснаест села која су се већином налазила у атарима данашњих села Маревце и Злаш.

³⁹ ВОА, *ТТ* 28, 26; ВОА, *ТТ* 133, 39; ВОА, *ТТ* 234, 54 (овде Иванкова Кола); ТКГМ, *ТТд* 124, 50b (Иванова Кола). Село је било мало, 1498. године имало је тринаест уписаних пореских обвезника (ВОА, *ТТ* 28, 26) а 1570/1571. године само седам (ТКГМ, *ТТд* 124, 50b).

нестало је и село Гостова Кола⁴⁰ у нахији Криљева, североисточно од Новог Брда.⁴¹

Такође је тешко прецизније утврдити положај раније већ споменутих средњовековних топионичарских насеља која су припадала манастиру Св. Павла на Светој гори, Трнаве и Патеија у Труповштици. Ипак, на основу османских пописа, може се ближе одредити област у којој су се налазила, као и додати неки нови детаљи, попут онога да се село Трнава спомиње и под другим именом Илија Коло.⁴² Труповштица је имала укупно петнаест насеља, а судећи према онима која смо успели да убицирамо, обухватала је подручје североисточно од Приштине, конкретно атаре села Маковац, Граштица, Радошевац и Шарбан. Према дефтеру из 1498. године, у Труповштици је, поред Трнаве и Патеија, постојало још једно насеље формирано око топионице – Лепојевче/Липојевци Коло,⁴³ кога у каснијим пописима више нема. Почетком 16. века појављује се у нахији и четврто топионичарско село – Кијевце Коло.⁴⁴ Трнава, Патеи и Кијевце трајали су кроз цео 16. век, а вероватно и касније.⁴⁵ Данас њихових трагова на терену нема.

У рударској нахији Морави, која је обухватала петнаест села западно и југозападно од Гњилана, постојала су два насеља настала око топионице – Понешкова Кола и Умурова Кола. Понешкова Кола су старије село, познато из средњовековних повеља као Пониша, данас Понеш код Гњилана, док су Умурова Кола, судећи према имену власника топионице, млађе насеље формирано крајем 14. или на почетку 15. века, када су

⁴⁰ Године 1498. село је имало шеснаест пореских обвезника (ВОА, *ТТ* 28, 100); године 1526. спало је на једанаест (ВОА, *ТТ* 133, 31), а 1544. на свега две куће, једног нежењеног и четири баштине од којих је једна била у заједничком поседу становника села, једна у рукама неког муслимана који вероватно није живео на њој и две баштине уз које су наведена само имена некадашњих власника (ВОА, *ТТ* 234, 26). Гостова кола су потом ишчезла јер у дефтеру из 1570/1571. године стоји примедба да га пописивачи нису могли наћи на терену и да од села није остао ни траг ни име (ТКГМ, *ТТд* 124, 15а).

⁴¹ Ова нахија имала је само пет села: поред Гостовог Кола према попису из 1498. године (ВОА, *ТТ* 28, 97–100) то су била: Криљева и Глоговица, североисточно од Новог Брда, која и данас постоје, Црешња (помиње се у Хиландарској повељи деспота Стефана из 1411. године као и претходна два села) и Пантинце (данас Понтица, заселак Криљеве).

⁴² ТКГМ, *ТТд* 124, 44а.

⁴³ ВОА, *ТТ* 28, 79, 82, 89.

⁴⁴ ВОА, *Maliyeden Müdevver Defteri* 37, 347. У наредном попису из 1526. године само стоји Кијевце. ВОА, *ТТ* 133, 51.

⁴⁵ Уписани су у последњем сачуваном опширном попису Вучитрнског санцака из 1570/1571. године, ТКГМ, *ТТд* 124, 44а–б, 45б.

Турци завладали тим крајевима.⁴⁶ Није нам познато ко би могао да буде тај Умур, али је извесно да је био на високом положају и са значајним капиталом, јер су само такви могли да граде топионице и буду у врху рударског пословања. Његово село постојало је и последњих деценија 16. века, а када је нестало и где се тачно налазило не може се утврдити.

Топионичарска насеља чији су локални рудокопи дуже били у функцији свакако су била дуговечнија и оставила су дубљи траг у простору. Села у непосредној близини Новог Брда обично су опстајала вековима; на пример, Лукаревићево Сирче Коло, Сирче (*Sirze, Si(r)ze chollo*) у нахији Сирче⁴⁷ живело је кроз цео 15, 16. и 17. век, а вероватно и нешто касније.⁴⁸ Топионичарска насеља у нахији Крива Река,⁴⁹ изузев већ споменутог Мартинце Кола, трајала су такође дуго, јер су била многољуднија. Рајково Коло је, према дефтеру из 1498. године, имало 43 пореска обвезника,⁵⁰ Миловце Коло 42⁵¹ а Никшино Коло 37 обвезника.⁵² Сва три насеља су изгубила део становника у првим деценијама 16. века, али су касније до краја века остала стабилна.⁵³ Миловце Коло данас није сачувано на терену,⁵⁴ док трагови друга два села постоје као топографски називи Рајкоколо и Нишино Коло у атару села Маревца, северно од Новог Брда.

Хајново Коло, Хајновци у нахији Кременат (данас Ајновце код Косовске Каменице) опстало је као насеље, не само због близине рудокопа Новог Брда, већ и зато што је успело да привуче становништво чије основно занимање није било у директној вези с радом топионице. Судаћи према имену власника топионице (нем. *Hein*, хипокористик од *Heinrich*), насеље су основали саски рудари и металурзи, вероватно већ у првим

⁴⁶ ВОА, *ТТ* 28, 189, 191; 167 *Numaralı Muhâsebe*, 332; ТКГМ, *ТТд* 124, 348а–б.

⁴⁷ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 42, 45, 48, 55, 62, 74, 77, 78, 89. Село, у дефтерима бележено као Горње Сирче, налазило се у истоименој нахији која је обухватала осамнаест насеља на подручју између данашње Косовске Каменице и Новог Брда.

⁴⁸ Убележено је у попису састављеном 1700. године. ВОА, *ТТ* 1081/2, 124.

⁴⁹ Нахија/жупа Крива Река је имала нешто мање од двадесетак села, од којих је већи део с временом нестао. Обухватала је само мали део поречја Криве реке северно од Новог Брда, отприлике од села Модри Поток до Клокоча.

⁵⁰ ВОА, *ТТ* 28, 71–72.

⁵¹ Исто, 68–69.

⁵² Исто, 66–67.

⁵³ Према дефтеру 1570/1571. године Рајково Коло је имало 27 уписаних, Никшино Коло 34 и Миловце Коло 29 лица. ТКГМ, *ТТд* 124, 14а–б.

⁵⁴ Могуће да је Миловце Коло идентично селу Миловци из Хиландарске повеље деспота Стефана Лазаревића из 1411. године. М. Динић, *За историју рударства*, 31.

годинама рада Новог Брда, почетком 14. века.⁵⁵ Насеље се, изгледа, брзо увећавало, будући да се налазило на раскрсници важних путева.⁵⁶ Такође, географски услови су били такви да су омогућавали делу становништва да се бави земљорадњом, узгојем винове лозе и сточарством. Ипак, опадање рударске производње у првој половини 16. века утицало је и на Хајновце. Године 1526. село је имало упола мање становника него 1498. године, да би четрдесетак година касније чак било регистровано као пусто и запуштено. Међутим, то је очито било привремено стање, будући да име села није заборављено и да исто село постоји и данас.⁵⁷ Могуће да се становништво привремено изместило на другу локацију, где их пописивачи нису затекли. На премештање људи могла је да утиче управо топионица са својим отровним испарењима и буком; издужени атар данашњег села Ајновце указивао би управо на удаљавање кућа од *кола* и загађења које је оно стварало.

Топионичарска насеља која смо до сада успели да идентификујемо у османским пописима захваљујући речи *коло* у имену, или на основу података из других извора, била су у односу на остала села сваке појединачне рударске нахије у изразитој мањини, што је и очекивано. У неким нахијама чак није ни било села с речју *коло* у називу, на пример у нахији Старо Село, чији је центар био рудник Јањево. То, наравно, не значи да тамо није било топионица, већ да су топионице изграђене у близини постојећих села, па зато нису иницирале настанак нових насеља. Или су биле подигнуте веома рано и њихова насеља су се развила толико да се реч *коло* у имену с временом једноставно изобичајила.⁵⁸

Међутим, постојала је једна нахија у којој је скоро трећина насеља формирана тек након изградње топионице; код скоро свих је у имену сачувана реч *коло*, претпостављамо зато што су била релативно новијег настанка. То је нахија Каратонлу, која је, према попису из 1498. године,⁵⁹

⁵⁵ Положај Хајнове топионице је могуће ближе одредити на основу остатака њене активности – наслага шљакe у атару данашњег села Ајновца, на местима Шлакње, Ваљушке и у Кованачком потоку. А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, 99.

⁵⁶ Остаци византијске базилике на локалитету манастира Тамнице у близини Ајновца сведоче о значају овог подручја у средњем веку. Детаљније о томе у: Драган Војводић, „Црква ’Тамница’ код Ајноваца у позном средњем веку”, *Косовско-метохијски зборник* 6 (2015) 9–63.

⁵⁷ Детаљније у: Татјана Катић, „Село Ајновце и нахија Кременат у турским дефтерима 15. и 16. века”, *Косовско-метохијски зборник* 6 (2015) 151–164.

⁵⁸ Лукаревић, на пример, у својој Књизи дуговања наводи село Липојевце тринаест пута, од тога само једанпут као Липојевци Коло; Хајновце помиње петнаест пута, од тога само по једанпут у облику Хајновци Коло и Хајново Коло.

⁵⁹ ВОА, *ТТ* 28, 193–210.

бројала 23 села, од којих је до тада најмање осам настало око топионица. Рударска регија Каратонлу обухватала је подручје данашње општине Витина, односно села на северним обронцима Скопске Црне Горе: Жегру, Могилу, Летницу, Шашаре, Смиру, Танушевце и друге.

Име нахије које није уобичајено домаће, словенско, већ турско – Каратонлу (*Kara Tonlu, Kara Donlu*) и које се први пут јавља у османским хроникама 15. века као име планине у близини Скопља преко које је прешао султан Мурат на путу за Косово, доста је збуњивало истраживаче. Већина је сматрала да је реч о Кратову, односно о Кратовским планинама, а тек понеко да је у питању Скопска Црна Гора (*Karadağ*).⁶⁰ Значење речи остало је непознато, као и мотивација за такво именовање области. Према основном, вулгарном значењу речи *don* – гаће, које наводи Глиша Елезовић, *Kara Donlu* би значило „онај који има црне гаће” односно *Црногаћу*, што је прилично бесмислен назив нахије.⁶¹ До решења је дошао Александар Стојановски, који је пронашао и друго значење речи *don* – мантија, украшена одећа, одежа, риза,⁶² па је претпоставио да би значење *Kara Tonlu (Donlu)* било „онај који носи црну мантију, ризу”, тј. *Црноризац*. Стојановски је, такође, утврдио да се Манастир Пресвете Богородице код села Матејче, познат и као Манастир Матејче и Жеглиговски манастир, у дефтерима бележи као „Манастир Кара Тонлу другим именом Богородица”,⁶³ што додатно оснажује исправност превода *црноризац* – *Манастир црнорисца* или *Манастир црноризаца* а не *Манастир црногаћег*. Мотивација за именовање области у којој су Турци затекли велики број манастира и калуђера и где се, према народној традицији, султан Мурат дивио фрескама Манастира Матејче на путу за Косово, постаје онда сасвим разумљива.⁶⁴

У нахији *Црноризаца* (Каратонлу) налазило се више топионичарских насеља различите старине; већина их је настала пре краја 15. века, а само једно – Равна Кола, у другој деценији 16. века.⁶⁵ Село формирано око кола које прво срећемо у изворима, у Књизи дуговања Михаила Лукаревића, јесте Коло Сесаровић (*Cholo Sesarouich in Negrimonto; Lazor vaoturach*

⁶⁰ Александар Стојановски, „Во кој правец низ Македонија минувал Муратовиот поход на Косово (1389)”, *Гласник* 16/2 (1972) 152–153.

⁶¹ Исто, 154.

⁶² Jules Théodore Zenker, *Dictionnaire turc-arabe-persan*, Tome second, Leipzig 1876, 612.

⁶³ А. Стојановски, „Во кој правец низ Македонија”, 154.

⁶⁴ Исто, 154–155.

⁶⁵ Ово насеље кратког века уписано је први пут 1526. године са четири међусобно родбински повезана домаћинства (ВОА, *ТТ* 133, 121). До пописа из 1544. године формирано је још једно породично домаћинство (ВОА, *ТТ* 234, 110). Село је опустело до 1570/1571. године (ТКГМ, *ТТд* 124, 383а).

de Negri Monti Sasarouich).⁶⁶ У дефтеру из 1498. године ово село на обронцима Скопске Црне Горе, које су очито засновали саски металурзи, уписано је као Шашарина⁶⁷ а 1526. године као Шашар.⁶⁸ Данас је то село Шашаре, за које је давно претпостављено да је у прошлости било рударско насеље, с обзиром на то да су у његовом атару сачувани топографски називи Рудина, Ложиште и Варнице и да поред Игришке реке постоје наноси згуре.⁶⁹

И већина осталих топионичарских насеља нахије Каратонлу основана је пре краја 15. века. Само неколико их је опстало до данас, док су остала давно ишчезла и углавном их је немогуће идентификовати. На пример, није познато где су била села по имену Станимирово Коло,⁷⁰ Мартиново Коло⁷¹ и Летовце Коло,⁷² која су постојала и у другој половини 16. века. Може се наслутити положај Брајковог Кола, које је већ крајем 15. века било у замирању; у њему су уписана само четири пореска обвезника српско-албанског порекла, од којих су најмање тројица били крвно повезани.⁷³ Заселак је тада уписан и с другим именом Станинци, што је вероватно назив старијег насеља у близини кога је топионица својевремено била подигнута. У дефтеру из 1544. године Брајково Коло се више не спомиње, само Станинци, другим именом Мали Пожаран, с пет кућа и једним самцем.⁷⁴ Године 1570/1571. у нови попис је унета белешка да се на терену одавно не познају трагови овог села и да чак

⁶⁶ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 74, 85.

⁶⁷ ВОА, *ТТ* 28, 197.

⁶⁸ ВОА, *ТТ* 133, 122.

⁶⁹ Атанасије Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, Београд 1935, 190. Урошевић је такође претпоставио да је име села дошло од Саса.

⁷⁰ Оно је крајем 15. века било патуљасто насеље са свега седам пореских обвезника (ВОА, *ТТ* 28, 194–195) да би године 1526. спало на четири (ВОА, *ТТ* 133, 119). У дефтеру из 1544. године уписано је са три куће (ВОА, *ТТ* 234, 109), а у оном из 1570/1571. године са четири куће и једним самцем (ТКГМ, *ТТд* 124, 380b).

⁷¹ Године 1498. у селу је уписано петнаест пореских обвезника (ВОА, *ТТ* 28, 194). У наредних тридесет година број становника је незнатно порастао; 1526. године регистрован је 21 обвезник (ВОА, *ТТ* 133, 207). Број људи је потом остао стабилан током већег дела 16. века (ВОА, *ТТ* 234, 266; ТКГМ, *ТТд* 124, 383b).

⁷² Ово је било мешовито словенско-албанско насеље у којем је 1498. године уписано 38 пореских обвезника (ВОА, *ТТ* 28, 201–202). У наредних двадесет година тај број је нагло опао па је 1526. године уписано само 18 лица (ВОА, *ТТ* 133, 121–122). Потом се одржавало на постојећем нивоу (1544. године је уписано 20 лица; ВОА, *ТТ* 234, 111) да би шездесетих година 16. века становници напустили насеље и отишли негде другде. Међутим, не дуго потом, пре него што је шума покрила њиве и трагове насеља, доселило се неколико људи са стране који су наставили да обрађују његову земљу (ТКГМ, *ТТд* 124, 380b).

⁷³ ВОА, *ТТ* 28, 202.

⁷⁴ ВОА, *ТТ* 234, 112.

ни службеници султановог хаса не знају где је био његов атар.⁷⁵ Мали Пожаран, односно Станинци, тј. Брајково Коло, највероватније су идентични данашњем потесу Пожаран код села Дебелде, јужно од Витине;⁷⁶ искључена је могућност да се односи на Пожарање северно од Витине.⁷⁷

Такође је могуће ближе одредити и положај села Калојаново Коло, иако је оно већ крајем 15. века било скоро сасвим напуштено; у њему су тада уписана само три пореска обвезника.⁷⁸ До састављања дефтера из 1526. године село је престало да постоји; заведено је у том и каснијим пописима као селиште чије њиве обрађују становници оближњег дербенцијског села Јастребац.⁷⁹ Јастребац је данас назив планинског врха југоисточно од села Гадиш.⁸⁰ Дакле, негде на том простору налазило се село Јастребац, које је чувало пут преко планине Жеговца за Скопље.⁸¹ На Жеговцу се иначе налазе лежишта оловно-цинкане и сребрне руде,⁸² па је јасно зашто је овде била подигнута топионица и формирано топионичарско насеље. Јужно од врха Јастребац тече поток Колић, који се претвара у Коштанску реку, притоку Церничке реке.⁸³ Можда се управо на овом водотоку налазило Калојаново Коло, које није било дугог века.

Карактеристично име власника споменутог кола, као и чињеница да је за изградњу топионице и уопште бављење рударско-топионичарским пословима био потребан велики капитал, наводи нас на помисао да је реч о познатом Калојану Русоти, који је живео и радио у Новом Брду. Овај Грк, пореклом с Пелопонеза, у служби деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, био је закупац новобрдске царине. Спомиње се први пут 1411. године у тестаменту једног Дубровчанина који му је остао дужан извесну количину сребра.⁸⁴ То значи да је Калојан био укључен у рударске послове још у првој деценији 15. века, ако не и раније. Из тог времена би

⁷⁵ ТКГМ, *ТТд* 124, 383а.

⁷⁶ Шири простор око села Дебелдел данас представља, према одлуци Владе Косова из 2008. године, Подручје геолошких истраживања Debellde/Дебелде.

⁷⁷ Данашње село Пожарање регистровано је у пописима нахије Каратонлу као Велики Пожаран.

⁷⁸ Регистровани су Оливер говедар, Никола Оливер (извесно син говедара Оливера) и Никола Петров. ВОА, *ТТ* 28, 195.

⁷⁹ ВОА, *ТТ* 133, 119; ВОА, *ТТ* 234, 109.

⁸⁰ Део села Гадиш био је уписан у нахији Каратонлу а део у нахији Морава. ВОА, *ТТ* 28, 187, 199.

⁸¹ ТКГМ, *ТТд* 124, 382б.

⁸² Према одлуци Владе Косова из 2008. године, Жеговац је проглашен за подручје геолошких истраживања од посебног интереса.

⁸³ Види карту 1:50.000 Uroševac 681-2, Vojnogeografski institut, Beograd.

⁸⁴ М. Динић, *За историју рударства*, 88.

онда датирала и изградња кола у близини Јастрепца и формирање насеља. Калојан Русота умро је 1438. године. Његови наследници наставили су да послују у Новом Брду још неко време, али се касније не појављују у историјским изворима.⁸⁵ Можда су, попут новобрдских Кантакузина, с којима су иначе били у родбинским везама, погубљени 1477. године,⁸⁶ или су допали затвора због неиспуњавања неких финансијских обавеза према султану, што је тада био чест случај. То би објаснило кратко време постојања њихове топионице и истоименог села.

Припадници средњовековне властеле били су у другој половини 15. века укључени у најуносније послове у Османском царству, између осталих и у рударство. Новобрдски Кантакузини су држали у закупу Ново Брдо, али су такође имали удео и у закупу осталих рудника у некадашњим земљама Вука Бранковића и Лазара Хребелјановића. Скупа с Јоргијем Враном, Томом Кантакузином из Сера и једним Палеологом из Истанбула, они су 1468. године држали све српске руднике.⁸⁷ Врло је могуће да је баш споменути Јорги Врана или неко други из његове породице саградио топионицу у нахији Каратонлу која је добила име Врана Коло или Коло Врановић.⁸⁸ Ово је, после Сесаровића Кола (Шашара), друго топионичарско насеље Каратонлуа које је опстало током векова – Врнавоколо (Vërnakollë) у општини Витина. Село је разбијеног типа и налази се по брдима око горњег дела Врнавоколског потока, јужно од Биначке Мораве, у коме има остатака згуре.⁸⁹

Треће топионичарско насеље ове области које није потонуло у заборав јесте Евреносово Коло.⁹⁰ Власник кола је, без сумње, био чувени османски крајишки заповедник (*uçbeğ*) Евренос, који је, скупа са султаном Муратом, прешао преко Црне Горе на путу за Косово. Он се, заједно с учбегом Јигит-пашом, освајачем Скопља 1391. године и првим заповедником Скопског крајишта, као претходница Муратове војске, сукобио с Лазаревом претходницом у једном кланцу у Каратонлуу. Након тога је с главнином снага кренуо на „сребрни град” (*Gümüş hisar*), Јањево по свој прилици.⁹¹ Османлијама је врло добро било познато рудно богатство Србије; богати рудници сребра и злата били су главни циљ

⁸⁵ Исто, 89.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Halil Inalcik, „The Ottoman State: Economy and Society 1300–1600”, in: Halil Inalcik & Donald Quataert eds., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge 1994, 59.

⁸⁸ ВОА, ТТ 28, 195; ВОА, ТТ 133, 121.

⁸⁹ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 29.

⁹⁰ ВОА, ТТ 28, 195–196; ВОА, ТТ 133, 122; ВОА, ТТ 234, 111; ТКГМ, ТТд 124, 380b–381a.

⁹¹ А. Стојановски, „Во кој правец низ Македонија”, 149–150, 155–156.

њихових освајања.⁹² Успостављањем контроле над јужним деловима српске државе и формирањем Скопског крајишта они су дошли у прилику да се укључе у рударско пословање и преузму део прихода. Познато је да је Лигит-паша, односно паша Лигит (Пашаит бег) то и учинио. Он је, пре 1409. године, скупа с дубровачким трговцем Јунијем Соркочевећем, држао једну топионицу у којој је имао три четвртине удела, а Јуније једну четвртину.⁹³ И то, вероватно, није било једино место одакле је господар целог Скопског крајишта извлачио добит од рударства. Евренос-бег свакако није заостајао за њим, па је изградио своју топионицу у близини других тада активних топионица у области Каратонлу, кола Сесаровић (Шашаре) и кола грчке породице Врана (Врнавоколо). Данас се некадашње насеље Евренос Коло, односно Евренос, зове Врнез.⁹⁴

Главна карактеристика топионичарских, као и рударских насеља, поред њиховог несталног карактера, који је био у директној вези с експлоатацијом племенитих метала, јесте етнички и верски мешовито становништво. Османски пописи показују да је у топионичарским насељима била заступљена врло разнолика антропонимија, пре свега словенска народна и словенска хришћанска, затим албанска и нешто мало грчка и немачка. Судећи према именима људи, рекли бисмо да је становништво пореклом и језиком било доминантно словенско, пре свега православно, али у знатној мери и римокатоличко, пореклом из Јадранског приморја и његовог залеђа. У крајевима јужно од Новог Брда били су присутни и Албанци, конкретно у нахијама Глама, Крива Река и Каратонлу, где су чинили око 10% уписаних лица. Мешовита албанско-словенска антропонимија у оквиру једног домаћинства (лично име је словенско а патроним албански и обрнуто) сведочи о спонтаном преузимању имена већинског становништва, али и о брачним везама између два народа.⁹⁵

Насеља основана око топионица била су изразито осетљива на сваку промену обима рударске производње; повећавала су се у случају откривања нових рудних жила и обрнуто – уколико би локални рудник замро, и топионица би престала да ради, а становници би се селили на друго место. То би врло брзо довело до нестанка насеља, осим ако насеље није трајало довољно дуго да привуче и људе који су се бавили другим активностима. Тако је један број села насталих услед изградње

⁹² Н. Inalcık, *The Ottoman State: Economy and Society*, 58.

⁹³ Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 401.

⁹⁴ У Врнезу постоји топоним Ложиште. А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 192.

⁹⁵ На пример, 1498. године у Брајковом Колу уписани су: Бранко син Ђона, Ђон син Бранка, Петар син Бранка и Нина син Ђеца. ВОА, ТТ 28, 202.

топионице опстао до данас. Она која су ишчезла ипак су на одређени начин утицала на оживљавање пустих планинских предела. Наиме, сечењем шума за потребе топионица отварао се простор за другачију употребу крајолика; формирањем путева ради допремања руде и горива и превоза произведеног метала такође је култивисан природни простор, који је као такав последично утицао на досељавање људи и стварање нових села.

Топионичарска насеља новобрдске рударске области 15. и 16. века

<i>село</i>	<i>нахија</i>	<i>село</i>	<i>нахија</i>
Ђушино Коло	непозната	Кијевце Коло	Труповштица
Црквено Коло	Бања	Лепојевче/Липојевци Коло	Труповштица
Ђурђево Коло	Богарина/Бугарина	Патеи Коло	Труповштица
Ивова/Иван(к)ова Кола	Богарина/Бугарина	Трнава или Илијино Коло	Труповштица
Гостова Кола	Криљева	Сирче Коло	Сирче
Мартинце Кола	Крива Река	Понешкова Кола	Морава
Миловце Коло	Крива Река	Умурова Кола	Морава
Никшино Коло	Крива Река	Брајково Коло	Каратонлу
Рајково Коло	Крива Река	Евреносово Коло	Каратонлу
Хајново Коло	Кременат	Калојаново Коло	Каратонлу
Калуђерско Коло	Кременат или Островица	Летовце Коло	Каратонлу
Петриља Арбанашка	Островица	Мартиново Коло	Каратонлу
Петриља Бошкова	Островица	Равна Кола	Каратонлу
Петриља Велика	Островица	Сесаровић Коло	Каратонлу
Липојевци Коло	Островица	Станимирово Коло	Каратонлу
Станче Коло	Островица	Врана (Врановић) Коло	Каратонлу

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Istanbul
[=BOA]
Maliyeden Müdevver Defteri 37.
Tapu Tahrir Defterleri [=TT]: 28, 133, 234, 1081/2.
- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşivi, Ankara [=TKGM]
Tapu Tahrir defteri [=TTd] 124.

Објављени извори – Published Primary Sources

- 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) II*, Ankara 2004.
- Agricola, Georgius, *De Re Metalica*, translated from the first Latin edition of 1556 by Herbert Clark Hoover & Lou Henry Hoover, New York 1950.
- Beldiceanu, Nicoară, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris II, Règlements miniers 1390–1512*, Paris 1964.
- Pavlikianov, Cyril, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos 1230–1734*, Sofia 2018.
- Динић, Михаило, *Из Дубровачког архива*, књ. 1, Београд 1957. [Dinić, Mihailo, *Iz Dubrovačkog arhiva*, knj. 1, Beograd 1957]
- Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912. [Novaković, Stojan, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd 1912]

Литература – Secondary Works

- Amedoski, Dragana & Vladeta Petrović, „Mining in Dubočica in the 16th Century”, *TEME* 42/4 (2018) 1125–1140.
- Hamilton, William John, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia: with some account of their antiquities and geology* 1–2, London 1842.
- Inalcık, Halil, „The Ottoman State: Economy and Society 1300–1600”, in: Halil Inalcık & Donald Quataert eds., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge 1994.
- Katić, Srdan, „Rudarska naselja u Smederevskom sandžaku, primer funkcionisanja etnički i verski mešovitih sredina na Balkanu”, u: Nimetullah Hafiz ed., *IV Uluslararası Güney. Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri (03-07 Aralık 2007, Zagreb)*, Prizren 2011, 461–468.

- Katić, Tatjana, „On the origin of Konstantin Mihailović, author of the *Turkish Chronicle*”, *Косовско-метохијски зборник [Kosovsko-metohijski zbornik]* 9 (2022) 81–95.
- Kolovos, Elias, „Mines and the Environment in Halkidiki: A Story from the Ottoman Past”, *Balkan Studies* 50 (2015) 71–94.
- Kul, Eyüp, *Alacahisar, Köstendil, Üsküp ve Vulçitrin Sancaklarında Madencilik (Üsküp Nezareti, Lon Kuyucuları ve Lonik Bedeli)*, Istanbul 2019.
- Nerantzis, Nerantzis, „Pillars of Power: Silver and Steel of the Ottoman Empire”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 9/2 (2009) 71–85.
- Rizaj, Skender, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968.
- Vranić, Mirko, „Uticaj srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana”, *Етноантрополошки проблеми [Etnoantropološki problemi]* 16/3 (2021) 723–738.
- Yener, Kutlu Aslihan, *The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia*, Leiden–Boston–Köln 2000.
- Zarković, Božidar V., „Mining Marketplaces: Exponents of Urban Development”, *Collection of Papers of the Faculty of Philosophy* 51/3 (2021) 71–91.
- Zenker, Jules Théodore, *Dictionnaire turc-arabe-persan*, Tome second, Leipzig 1876.
- Војводић, Драган, „Црква ’Тамница’ код Ајноваца у позном средњем веку”, *Косовско-метохијски зборник* 6 (2015) 9–63. [Vojvodić, Dragan, „Crkva ’Tamnica’ kod Ajnovaca u poznom srednjem veku”, *Kosovsko-metohijski zbornik* 6 (2015) 9–63]
- Динић, Михаило, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II део, Београд 1962. [Dinić, Mihailo, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, II deo, Beograd 1962]
- Динић, Михаило, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978. [Dinić, Mihailo, *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd 1978]
- Ерцеговић-Павловић, Славенка и Десанка Костић, *Археолошки споменици и налазишта лешковачког краја*, Београд–Лесковац 1988. [Ercegović-Pavlović, Slavenka i Desanka Kostić, *Arheološki spomenici i nalazišta leskovačkog kraja*, Beograd–Leskovac 1988]
- Јовановић, Војислав С. и Сима Ћирковић, уред., *Ново Брдо*, Београд 2004. [Jovanović, Vojislav S. i Sima Ćirković, ured., *Novo Brdo*, Beograd 2004]
- Катић, Срђан, „Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век)”, *Наша прошлост* 16 (2015) 9–24. [Katić, Srđan, „Rudarstvo Čemerna i Troglava (16.–17. vek)”, *Naša prošlost* 16 (2015) 9–24]
- Катић, Срђан, „Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку”, *Историјски часопис* 55 (2007) 133–155. [Katić, Srđan, „Rudnik pod osmanskom vlašću u XV i XVI veku”, *Istorijski časopis* 55 (2007) 133–155]
- Катић, Срђан, „Стварање мартолоских одреда у копаоничким рудницима Плана, Заплана и Беласица”, *Крушевачки зборник* 13 (2009) 73–77. [Katić, Srđan, „Stvaranje martoloskih odreda u kopaoničkim rudnicima Plana, Zaplana i Belasica”, *Kruševački zbornik* 13 (2009) 73–77]

- Катић, Срђан, „Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпек у другој половини XVI века”, *Годишњак за друштвену историју* VIII/1–2 (2001) 7–17. [Katić, Srđan, „Uloga Jevreja u otvaranju i razvoju rudnika Kučajna i Majdanpek u drugoj polovini XVI века”, *Godišnjak za društvenu istoriju* VIII/1–2 (2001) 7–17]
- Катић, Срђан и Татјана Катић, „Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковика у 16. веку”, *Историјски часопис* 59 (2010) 197–224. [Katić, Srđan i Tatjana Katić, „Rudnik Žežna i rudarstvo Rogozne i Podbukovika u 16. веку”, *Istorijski časopis* 59 (2010) 197–224]
- Катић, Татјана, „Село Ајновце и нахија Кременат у турским дефтерима 15. и 16. века”, *Косовско-метохијски зборник* 6 (2015) 151–164. [Katić, Tatjana, „Selo Ajnovce i nahija Kremenat u turskim defterima 15. i 16. века”, *Kosovsko-metohijski zbornik* 6 (2015) 151–164]
- Ковачевић-Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007. [Kovačević-Kojić, Desanka, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV vijek)*, Београд 2007]
- Скарић, Владислав, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939. [Skarić, Vladislav, *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*, Београд 1939]
- Стојановски, Александар, „Во кој правец низ Македонија минува Муратовиот поход на Косово (1389)?”, *Гласник* 16/2 (1972) 147–158. [Stojanovski, Aleksandar, „Vo koj pravec niz Makedonija minoval Muratoviot pohod na Kosovo (1389)?”, *Glasnik* 16/2 (1972) 147–158]
- Урошевић, Атанасије, *Горња Морава и Изморник*, Београд 1935. [Urošević, Atanasije, *Gornja Morava i Izornik*, Београд 1935]
- Урошевић, Атанасије, *Новобрдска Крива Река: антропогеографска испитивања*, Београд 1950. [Urošević, Atanasije, *Novobrdaska Kriva Reka: antropogeografska ispitivanja*, Београд 1950]
- Фостиков, Александра, „Утицај Саса на развој занатства у средњовековној Србији”, у: *Између Подунавља и Средоземља: тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана*, Ниш–Пожаревац 2021, 153–171. [Fostikov, Aleksandra, „Uticaj Sasa na razvoj zanatstva u srednjovekovnoj Srbiji”, у: *Između Podunavlja i Sredozemlja: tematski zbornik posvećen prof. dr Siniši Mišiću povodom njegovog 60. rođendana*, Niš–Požarevac 2021, 153–171]
- Тирковић, Сима, Десанка Ковачевић-Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002. [Ćirković, Sima, Desanka Kovačević-Kojić i Ruža Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, Београд 2002]

Карте – Maps

1:50.000 Uroševac 681-2, Vojnogeografski institut, Beograd.

Tatjana Katić

**SMELTERIES AS NUCLEI OF NEW SETTLEMENTS IN MINING
AREAS OF THE VILÇITRN SANCAK (15-16TH CENTURIES)**

Summary

The history of medieval and early modern Balkan mining has been attracting scholarly attention for a long time. The result is now an impressive list of scientific works dealing with the establishment, development and closure of individual mines, their impact on the economy, the natural habitat and society as a whole, particularly on the population dynamics in mining areas. The role of large mines in the establishment and development of cities in their immediate vicinity has been fairly well researched. However, the impact of small and isolated metallurgical facilities that were located in mountains and wild woodland habitats, on the surrounding rural settlements, or even on the creation of new ones, was completely neglected. The paper, on the basis of several Ottoman censuses, determines how many villages developed from smelteries, as directly indicated by the word *kolo* in the name of the village. It was established that there were at least 30 villages in the territory of the Novo Brdo mining region, which were formed around smelteries and lasted from several decades to several centuries, depending on the operations of the concrete smeltery and the primary activities of the inhabitants of those villages. Smelteries were built near smaller or larger mine pits and most often on rivers. Together with the mine pit and the existing nearby villages, whose population was also in charge of serving smelteries or the mine, they were grouped into smaller territorial-administrative units, mining-smeltery *nahiyes*, of which there were as many as eighteen in the territory of the sultan's hâss of Novo Brdo. All these *nahiyes* were organised in accordance with the needs of the metallurgical process and not in line with the geographical features of the given area, as was usual. The owners of smelteries were persons who possessed considerable capital and generally belonged to the highest strata of society. Identified among them are members of the Byzantine Vranas family, a lessee of the Novo Brdo customs at the time of the Serbian Despotate – Greek Kaloyan Rusota, and famous Ottoman frontier commander Evrenos Bey.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.

Коначно прихваћен за објављивање: 7. 7. 2024.